

Theodore R. W e e k s. **From Assimilation to Antisemitism. The „Jewish Question“ in Poland, 1850–1914.** DeKalb: Northern Illinois University Press, 2006, 242 pp.

Tikrai nesuklysimė tvirtindami, kad Theodoro R. Weekso tyrimai gerai žinomi Lietuvos istorikams. Anksčiau dauguma amerikiečių istoriko darbų buvo skirti Rusijos imperijos tautinei politikai¹, o pastaraisiais metais pagausėjo publikacijų, skirtų etniniams santykiams, ypač lenkų visuomenės požiūriui į „žydų klausimą“ ilgajame XIX a. Būtent šiai problemai ir skirta naujoji Th. Weekso monografija.

Recenzuojamoje knygoje keliamas klausimas, kaip keitėsi lenkų visuomenės Lenkijos karalystėje, t. y. išsilavinusiųjų požiūris į žydų ateitį Lenkijoje. Autorius įtikinamai parodo, kad žydų integravimo vienokia ar kitokia forma klausimas negalėjo iš principo kilti segreguotoje agrarinėje visuomenėje, kur atskiri segmentai buvo vieni nuo kitų atriboti teisiniu, socialiniu, religiniu ir net profesiniu požiūriu. Galimo žydų integravimo klausimas intelektualiajam lenkų elitui išskyla tada, kai tradicinė luominė visuomenė pradeda irti ir atsiranda naujos – egalitarinės visuomenės kontūrai (iš pradžių tik idėjų lygmenyje). Anot Th. Weekso, iki XIX a. aštuntojo dešimtmečio lenkų visuomenėje dominavo nuostata, rėmusi žydų „asimiliaciją“, t. y. tikėtasi, kad plintant švietimui ir lenkų kultūros įtakai žydai pamažu atsisakys savo „viduramžiškų“ papročių ir taps tokie patys kaip etniniai lenkai, išskyrus religiją. Šis optimistinis tikėjimas liberalia „žydų klausimo“ sprendimo galimybe pasiekė apogėjų 1863 m. sukilimo išvakarėse, kai žydai kartu su lenkais dalyvavo patriotinėse demonstracijose. Tačiau net šiame lenkų ir žydų tarpusavio santykių „aukso amžiuje“ buvo aiškiai matyti, jog ir palankiausiai žydų atžvilgiu nusiteikę lenkų intelektualai, kaip, pavyzdžiui, žymi rašytoja Eliza Orzeszkowa², europietišką (suprask – lenkišką) kultūrą laikė aukštesne. Visgi XIX a. vidurio ir net antrosios pusės lenkų spaudoje dominavo palankus žydų bendruomenės vertinimas ir tikėjimas galima šios etnokonfesinės grupės integracija į lenkų tautą. Tuo tarpu Pirmojo pasaulinio karo išvakarėse tiek šių dviejų tautinių

¹ Th. R. W e e k s, *Nation and State in Late Imperial Russia. Nationalism and Russification on the Western Frontier 1863–1914*, De Kalb: Northern Illinois University Press, 1996. Keli šio amerikiečių istoriko darbai išversti ir į lietuvių kalbą: Th. R. W e e k s, Jidiš ir lietuvių kalbos Rusijos imperijoje: politika dviejų „uždraustų kalbų“ atžvilgiu 1863–1913 m., *Raidžių draudimo metai*, red. D. Staliūnas, Vilnius, 2004, p. 175–190; Pasakojimas apie tris miestus: požiūris į 1881 m. pogromus Kijeve, Varšuvoje bei Vilniuje, *Kai ksenofobija virsta prievarta. Lietuvių ir žydų santykių dinamika XIX a. – XX a. pirmojoje pusėje*, parengė V. Sirutavičius, D. Staliūnas, Vilnius, 2005, p. 25–50.

² Aptariant Orzeszkowos, kilusios iš Gardino gubernijos ir čia praleidusios nemažai laiko, pažiūras į žydus galbūt buvo naudinga plačiau aptarti Lietuvos bajorijos požiūrį į žydų vietą visuomenėje. Šia tema taip pat yra mokslinių publikacijų: Z. M e d i š a u s k i e n ė, Atkarus, bet būtinas: žydai ir bajoriškoji Lietuvos visuomenė (XIX a. vidurys), „*Žydų klausimas*“ *Lietuvoje (XIX a. vidurys)*, Vilnius, 2004, p. 85–106; taip pat: Z. M e d i š a u s k i e n ė, „Отталкивающий, но без него не обойтись“: еврей как *alter ego* литовского дворянина середины XIX в., *Ab Imperio*, 2003, № 4, с. 93–114.

gruپیų tarpusavio santykiai, tiek daugumos lenkų visuomeninių jėgų požiūris į būsimą žydų vietą lenkų visuomenėje buvo gerokai pasikeitę. Tarpusavio santykiuose vyravo įtampa, o publicistikoje beveik nebeliko tikėjusių liberalia „Žydų klausimo“ sprendimo galimybe.

Šiuos pokyčius, autoriaus nuomone, nulėmė įvairūs veiksniai. Dalis jų buvo bendro pobūdžio, t. y. nebuvo susiję su specifine situacija Lenkijoje. Pirmiausia priežastis buvo visuomenės modernizacija, kuri griovė nusistovėjusią gyvenimą, vertė keisti pragyvenimo šaltinius, konkrečiai – kelti į naujai atsirandančius stambius pramoninius centrus, imtis naujų veiklos rūšių, pavyzdžiui, laisvosiose profesijose ir pan. Šie pokyčiai vertė žydą iš tarpininko, kokiu jis paprastai buvo agrarinėje visuomenėje, konkurentu³. Dar viena, ne tik Lenkijai būdinga priežastis, skatinusi etninius konfliktus, – tai modernių ideologijų susiformavimas (nacionalizmo, antisemitizmo, rasizmo), kurios naujai apibrėždavo, kas patenka į kategoriją „mes“, ir kas yra „jie“, be to, neretai jos iš naujo konstravo hierarchinį pasaulio vaizdą.

Kiti veiksniai, skatinę lenkų visuomenės požiūrio į „Žydų klausimą“ kaitą, buvo specifiskai nulemti vietinių priežasčių. Th. Weeksas pastebi, jog čia nemažą vaidmenį atliko ta aplinkybė, kad lenkai neturėjo tautinės valstybės, o Rusijos imperijos tautinė politika stengėsi visaip suvaržyti lenkų kultūros sklaidą, sukurdamą situaciją, kai lenkai net hipertrofuotai baiminosi dėl lenkiškumo likimo. Tokioje situacijoje didesnės dalies kongresinės Lenkijos žydų nenoras perimti lenkų kultūrą, pavyzdžiui, kalbą, skatino lenkus žiūrėti į žydus kaip į rusų kultūros stiprinimo jų tėvynėje įrankius. Ši nepasitikėjimą žydais dar paskatino XIX a. pabaigoje – XX a. pradžioje atsiradęs naujas reiškinys – litvakų, t. y. žydų iš Sėslumo zonos, migracija į Lenkijos karalystę, kuri buvo nulemta pirmiausia ekonominių sumetimų. Problema, lenkų publicistų požiūriu, buvo ne tik ta, kad šie imigrantai didino žydų skaičių etninėse lenkų žemėse, bet dar ir tai, kad šie atvykėliai prioritetą dažniausiai teikdavo rusų, o ne lenkų kultūrai. Tarpusavio supratimą sunkino dar ir tai, jog stiprėjo žydų tautinė savimonė, o dauguma lenkų politinio ir intelektualinio elito narių nepripažino jiems tautos statuso.

Ypatingą santykių paastrėjimą XX a. pradžioje autorius sieja su dviem įvykiais – 1905 m. revoliucija, kurios metu lenkams nepavyko pasiekti iškeltų tikslų ir jie pradėjo ieškoti atpirkimo ožių, kuriais ir tapo žydai bei rinkimai į IV Rusijos dūmą Varšuvoje, kai žydų rinkėjai atsisakė paremti lenkų iškeltą kandidatą ir balsavo už jiems palankų, menkai kam žinomą lenkų socialistą. Pastarasis epizodas sukėlė tikrą antisemitinę audrą lenkų spaudoje, kuri pasireiškė ir žydų, pirmiausia – prekybininkų, boikotu.

Reikia pripažinti, kad recenzuojamoje monografijoje pristatytas įtikinamas vaizdas, kaip keitėsi lenkų publicistikos požiūris į žydų integravimo problemą. Skaitytojui

³ Tam skirta neseniai Lietuvoje išleista knyga: *Žydai Lietuvos ekonominėje-socialinėje struktūroje: tarp tarpininko ir konkurento*, sud. V. Sirutavičius, D. Staliūnas, Vilnius, 2006.

akivaizdžiai parodoma, kuo skyrėsi filosemitinės bei antisemitinės spaudos retorika. Tačiau atsakymai į klausimą *kodėl* kartais galėtų būti ir detaliau pagrįsti. Keletą epizodų verta aptarti detaliau.

Kaip jau minėta, recenzuojamoje knygoje rašoma, kad viena svarbiausių antižydiškos retorikos sustiprėjimo priežasčių prieš Pirmąjį pasaulinį karą buvo lenkų nusi-vylimas menku, palyginti su lūkesčiais, 1905 m. revoliucijos rezultatu. Th. Weeksas rašo, kad negalėdami pulti imperinės valdžios, lenkų publicistai, pirmiausia tautiniai demokratai, rado kitą atpirkimo ožį (p. 150, 177 ir kt.). Tokios versijos negalima at-mesti ir galbūt ji yra teisinga, tačiau, mūsų požiūriu, per ankstyva. Juk norint pagrįsti šį teiginį pirmiausia reikėtų iširti Rusijos cenzūros politiką šiuo klausimu. Tuo tarpu autorius, visą knygą paskyręs publicistikos analizei, cenzūros politika nesidomėjo, tik keliose vietose apsiribojo hipotezėmis apie galimą rusiškos cenzūros įtaką „Žydų klau-simo“ vaizdavimui lenkiškuose leidiniuose⁴. Be to, reikia manyti, kad etninių santykių kaitai įtakos galėjo turėti įvairūs 1905 m. revoliucijos metu vykę politiniai procesai, žydų bei lenkų partijų ar kitų visuomeninių organizacijų tarpusavio santykiai. Tikėtina, kad antisemitizmo stiprėjimui įtakos galėjo turėti ir politiniai įvykiai už Lenkijos ka-ralystės ribų, pavyzdžiui, lietuvių ir žydų aljansas rinkimuose į I Rusijos dūmą Kauno gubernijoje.

Šiam tyrimui būtų nepakenkęs ir atidesnis žvilgsnis į etninėse lenkų žemėse įvy-kusius pogromus (1881 m. Kalėdų metu Varšuvoje bei 1892 m. Lodzėje; p. 71–86, 107–108). Knygoje nemažai dėmesio skirta intelektualų reakcijai į šiuos antižydiškos prievartos veiksmus, bet nėra bandymo analizuoti jų priežastis⁵. Nors dar svarbiau šiame kontekste būtų klausti, kodėl, esant tokiam stipriam antisemitizmui publicis-tikoje, Lenkijos karalystėje buvo santykinai nedaug pogromų?⁶ Jų čia buvo gerokai mažiau nei etninėse ukrainiečių ar baltarusių žemėse, t. y. tose teritorijose, kurios iki XVIII a. pabaigos priklausė Abiejų Tautų Respublikai. Šioje vietoje tenka pastebėti, kad autorius knygos pradžioje aiškiai apibrėžė tyrimo „geografines ribas“ – Lenkijos karalystę (p. 5). Tiesa, atskiro dėmesio knygoje sulaukė ir lenkų požiūris į žydus Galicijoje (p. 120–121), o monografijos pabaigoje situacija lyginama su Vakarų Europa. Th. Weeksas prieina prie išvados, kad antisemitizmo apraiškų Lenkijos karalystėje

⁴ Beje, rašydamas apie imperinės valdžios politiką jidiš atžvilgiu Th. Weeksas pirmiausia nurodo archyvines bylas, esančias Rusijos valstybiniame istorijos archyve ir keletą straipsnių, bet nepamini fundamentaliausio tyrimo, skirto žydiškos literatūros cenzūrai Rusijos imperijoje: Д. А. Э л ь я ш е в и ч, *Правительственная политика и еврейская печать в России 1797–1917. Очерки истории цензуры*, Санкт Петербург, 1999, Иерусалим, Гешарим, 5759. Lietuviškai publikuota šios knygos recenzija: Z. M e d i š a u s k i e n ė, „Žydų klausimas“ *Lietuvoje (XIX a. vidury)*, p. 85–106.

⁵ Nurodydamas svarbiausius šaltinius dėl situacijos Šiaurės vakarų krašte 9-ojo deš. pradžioje autorius dvie-juose vietose nurodo į tą pačią Lietuvos valstybės istorijos archyve esančią bylą tik skirtingu pavadinimu (p. 194–195 nuorodos 1 ir 12): *LVI A*, f. 378, PS, 1881, b. 52 (teisingas bylos pavadinimas nurodytas 12 nuorodoje).

⁶ Tiesa, neatmestina versija, kad jų būta daugiau, nei aprašyta istoriografijoje, tik kol kas nėra tyrimų.

buvo mažiau nei Prancūzijoje ar Vokietijoje greičiausiai todėl, kad Rusijos cenzūra varžė lenkų spaudą. Visgi manytume, kad vaisingesnis galėtų būti situacijos Lenkijos karalystėje lyginimas su etnine Ukraina, Baltarusija ar Lietuva. Kaip jau minėta, bent jau remiantis esama istorine literatūra, susidaro įspūdis, kad Ukrainoje ir Baltarusijoje buvo daugiau pogromų nei Lenkijos karalystėje. Politinis režimas iš principo buvo tas pats, ekonominė situacija dažnai skyrėsi nedaug, žydų procentas buvo panašus, tiesa, skyrėsi jų teisinis statusas Lenkijos karalystėje ir Sėslumo zonoje. Be to, knygoje aptariama lenkų publicistika buvo skaitoma ir Šiaurės vakarų krašte, rado čia atgarsių ir po rinkimų į IV dūmą paskelbtas žydų boikotas. Bet nepaisant visų čia išvardytų panašumų, dabartinė istorinių tyrimų būklė rodo, kad antižydiškos prievartos intensyvumas Lenkijos karalystėje buvo mažesnis nei kai kuriose buvusiose Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės žemėse. Kad situaciją dar labiau sukomplikuotume, pastebėsime, jog, pavyzdžiui, lietuvių ir negausi baltarusių publicistika buvo gerokai mažiau judofobinė nei lenkų spauda. Taigi antižydiškų ekscesų Šiaurės vakarų krašte tarsi turėjo būti mažiau ar bent jau tiek pat kiek Lenkijos karalystėje. Kitaip tariant, manytume, kad buvusių Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės žemių įtraukimas į tyrimo lauką būtų jų padaręs dar produktyvesniu.

Baigiant dar norėtusi išsakyti keletą pageidavimų. Gaila, kad knygos įvadinėje dalyje autorius nepateikė istoriografinio temos konteksto. Skaitytojui būtų naudinga žinoti, kuo skiriasi šio tyrimo autoriaus ir, pavyzdžiui, Briano Porterio⁷ lenkų ir žydų santykių interpretacija. Galbūt knygai analitinio tikslumo būtų pridėjęs ir aiškesnis kai kurių terminų vartojimas. Nėra visiškai aišku, ką, pavyzdžiui, reiškia kabutėse rašomas terminas „antisemitas“ (p. 7, 68).

Šie pasvarstymai, žinoma, gali būti traktuojami ne kaip recenzuojamos knygos kritika, bet greičiau kaip tam tikrų tirtinų problemų įvardijimas. Bet kuriuo atveju ši nauja Th. Weekso monografija bus naudinga ne tik besidomintiems modernių laikų Lenkijos istorija, bet ir besigilinantiesiems į lietuvišką problematiką. Juk etninėje Lietuvoje taip pat buvo stipri lenkiškai kalbanti tautinė grupė, kuri nebuvo izoliuota nuo Lenkijos karalystėje vykusių procesų.

Darius Staliūnas

⁷B. Porter, *When Nationalism Began to Hate. Imagining Modern Politics in Nineteenth-Century Poland*, New York, 2000.